

Geweld en geweten

Koloniale oorlogvoering en militaire ethiek in Nederlands-Indië, 1816-1941

Dit artikel behandelt meer dan een eeuw koloniaal militair denken en doen in de Indonesische archipel. Hoe lieten de militaire machthebbers hun gezag gelden? Welke strategieën voor de koloniale oorlogvoering ontwikkelden ze daarbij? Welke veranderingen zijn er in de loop van de tijd zichtbaar en hoe laten die zich verklaren? Werd het geweld tegenover de inheemse bevolking begrensd? Kun je stellen dat er in deze periode een speciale koloniale militaire ethiek werd ontwikkeld? Naast deze vragen komt tevens de rol van het oorlogsrecht aan bod en de discrepantie tussen de militaire theorie en de praktijk in de kolonie.

Prof. dr. P.M.H. Groen*

In 1927 verscheen in Batavia een afschrikwekkende foto in het blad *D'Oriënt*. Militairen van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) droegen het levenloze lichaam van Si Patai, een van de leiders van de communistische opstand op West-Sumatra, als een neergeschoten tijger opgehangen aan een stok door een kampong. Zo moest de toegestroomde bevolking worden ingeprent waartoe verzet leidde.¹

Dergelijk gruwelijk machtsvertoon was maar gedeeltelijk in lijn met de eerste officiële doctrine van het Nederlandse koloniale leger, die een jaar later in druk zou verschijnen. Deze schreef voor dat bij een gewapende op-

stand de leiders van het verzet moesten worden opgepakt, maar verordonneerde ook dat tegen verzet 'krachtig, doch humaan' moest worden opgetreden.²

Het was niet de eerste keer dat er een tegenstelling bestond tussen het militaire denken en doen in de kolonie. Al tijdens de oorlog om Java, in 1826, waren de eerste geluiden te horen geweest dat de bevolking met clementie moest worden behandeld. In de praktijk had het optreden van het KNIL tijdens de verovering van de Indonesische archipel zich echter vooral gekenmerkt door grof geweld tegen de inheemse strijders en bevolking.

'A regime of fear'

Over die gewelddadige Nederlandse gezagsvestiging en, breder, het gewelddadige karakter van de koloniale staat Nederlands-Indië is in de Nederlandse historische wereld de laatste jaren een zekere consensus ontstaan. Het was Henk Schulte Nordholt, specialist in de moderne geschiedenis van Indonesië, die in 2000 als eerste Nederlands-Indië typeerde als 'a state

* De auteur is senior wetenschappelijk medewerker bij het Nederlands Instituut voor Militaire Historie. Dit artikel is een bewerking van 'Colonial warfare and military ethics in the Netherlands East Indies, 1816-1941', *Journal of Genocide Research* 14: 3-4 (2012) 277-296, waarin uitvoeriger wordt ingegaan op de relatie tussen koloniale oorlogvoering en militaire ethiek in Nederlands-Indië in dit tijdvak. Met dank aan collega Thijs Brocades Zaalberg voor zijn kritische opmerkingen.

1 Frans Naeff, *Het aanzien: Nederlands-Indië: Herinneringen aan een koloniaal verleden* (Amsterdam 1978) 139, 216.

2 *Voorschrift voor de uitoefening van de politiek-politioneele taak van het leger* (V.P.T.L.) (Weltevreden 1928), artikel 19.1, 19.2.

of violence'. Met ongekend geweld, dat naar schatting 125.000 Indonesiërs het leven kostte, breidde het koloniale leger in de jaren 1870-1910, de periode van het modern imperialisme, de macht van Nederland in de archipel uit. 'Colonial expansion created a state of violence', zo stelt hij, '[...] colonial violence established a regime of fear'.³ Zijn stelling is sindsdien niet weerlegd, integendeel.⁴

Opzet artikel

Als we met Schulte Nordholt ervan uitgaan dat militair geweld – of de dreiging daarmee – de ruggengraat van de koloniale staat vormde, verdient het militaire aandeel in de 'technology of colonial dominance',⁵ om zijn woorden te gebruiken, zeker onze aandacht. In dit artikel wil ik daarom de volgende drie met elkaar samenhangende vragen aan de orde stellen.

Allereerst zal ik, voortbordurend op eerdere studies,⁶ het koloniale militaire denken van 1816 tot 1942, bespreken. Daarbij komen de strategieën voor de koloniale oorlogvoering aan de orde, welke veranderingen er zichtbaar zijn en hoe die zich laten verklaren. Daarnaast wil ik nagaan in hoeverre het geweld tegenover de inheemse tegenstander en bevolking aan banden werd gelegd. Werd er in deze periode een speciale koloniale militaire ethiek ontwikkeld?

Tevens wil ik de onvermijdelijke discrepantie tussen de militaire theorie en praktijk in de kolonie bespreken en verklaren. Een dergelijke analyse dient overigens niet alleen de historische wetenschap. De koloniale militaire doctrinevorming heeft ook de belangstelling van hedendaagse *counter-insurgency* theoretici, op zoek naar de *lessons learned* die de 'small wars' uit het verleden kunnen bieden.⁷

Maar Michael Howard heeft enige decennia geleden al uiteengezet dat het militaire verleden weliswaar een onmisbare leerschool is, maar geen heldere lessen biedt. Dat geldt temeer voor 'insurgencies', waarin het unieke politiek-sociale karakter van het conflict in hoge mate de strategische mogelijkheden bepaalt.⁸

FOTO NIMH

Schetsen van Atjehers, circa 1890

- 3 Henk Schulte Nordholt, 'A genealogy of violence', in Freek Colombijn en J. Thomas Lindblad (red.), *Roots of violence in Indonesia. Contemporary violence in historical perspective* (Leiden 2002) 33, 36-37.
- 4 Vergelijk: Marieke Bloembergen, *De geschiedenis van de politie in Nederlands-Indië: Uit zorg en angst* (Amsterdam 2009) 18-22, 355-360; Remco Raben, 'On genocide and mass violence in colonial Indonesia', *Journal of Genocide Research* 14: 3-4 (2012) 485-502, aldaar 488.
- 5 Schulte Nordholt, 'Genealogy', p. 41
- 6 Petra Groen, 'Koloniale politiek en militaire geschiedschrijving', *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf*, 4-6 (1983) 109-119; J.A. de Moor, 'Colonial warfare: Theory and practice: the Dutch experience in Indonesia 1816-1949', *Journal of the Japan-Netherlands Institute* 2 (1990) 98-114; J.A. de Moor, 'Afscheid van Indië?', *Militaire Spectator* 177 (2008) (3) 135-143; G. Teitler, 'Voorlopers van het VPTL, 1928-1829: Een terugblik', *Militaire Spectator* 170 (2001) (5) 268-274; Martin Bossenbroek, *Holland op zijn breedst: Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900* (Amsterdam 1996) 23-48.
- 7 I.F.W. Beckett, 'Forward to the Past. Reflections on British Responses to Insurgency', *Militaire Spectator* 177 (2008) (3) 144-154; D. Porch, 'The Dangerous Myths and Dubious Promise of COIN' in: T. Brocades Zaalberg, J. Hoffenaar en A. Lemmers (red.), *Insurgency and Counterinsurgency: Irregular Warfare from 1800 to the Present* (Den Haag 2011) 21-24; Thijs Brocades Zaalberg, 'The Use and Abuse of the 'Dutch Approach' to Counter-Insurgency', *Journal of Strategic Studies*, nog te verschijnen.
- 8 M. Howard, 'The Use and abuse of Military History' (1962), p. 21-22; M. Howard, 'The forgotten dimensions of strategy', *Foreign Affairs* 57-5 (1979) 975-986 aldaar 978, 981.

De Java-oorlog

In 1814 herstelde Groot-Brittannië uit machts-politieke overwegingen het nieuwe Nederlandse koninkrijk als koloniale mogendheid. Het kreeg de meeste koloniale bezittingen in Zuidoost-Azië terug die hadden toebehoord aan de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) en waarover de Engelsen zich tijdens de revolutionaire en Napoleontische oorlogen hadden ontfemd.

In Brits-Nederlands overleg werden van 1814 tot 1824 de buitengrenzen van het eilandenrijk Nederlands-Indië ruwweg vastgelegd. Daarbinnen reikte het werkelijke Nederlandse gezag aanvankelijk niet verder dan dat van de VOC: West-, Noord en Oost-Java, een aantal Molukse (specerij-)eilanden, en enkele kuststroken met belangrijke handelssteden op Celebes, Sumatra en Borneo. De conservatieve Nederlandse regering zag de koloniën primair als win-gewesten en hield de militaire investeringen zo beperkt mogelijk. Eind 1818 telde het leger in de kolonie 469 officieren en 4.656 Europese (meest Nederlandse) militairen, aangevuld met 5.350 inheemse militairen.⁹

Nederlands gezag op het spel

Over een speciale koloniale doctrine beschikte deze troepenmacht niet; de officieren vielen terug op hun ervaring opgedaan in Napoleon-tisch Europa en/of in koloniale dienst.

Als ethisch richtsnoer hadden zij het in 1815 in Nederland ingevoerde *Crimineel wetboek voor*

het krijgsvolk te lande meegekregen. Dat zou met aanpassingen ook in Nederlands-Indië tot 1934 van kracht blijven. Het legde de troepen weinig beperkingen op in de omgang met de bevolking, al verbood het wel het gebruik van geweld tegen vreedzame ingezetenen, plundering en het zonder bevel verwoesten van dorpen en middelen van bestaan.¹⁰

De terugkeer van het Nederlands gezag verliep niet zonder slag of stoot. Zowel in Zuid-Sumatra als Zuid-Celebes rees verzet, evenals in de Midden-Molukken. De grootste krachtproef volgde in 1825 toen in het dichtbevolkte, feodale, islamitische Midden-Java een opstand uitbrak, voortkomend uit onvrede in alle lagen van de samenleving. Daardoor kon de Jogjase vorst Diponegoro zich met groot succes opwerpen als *Ratu Adil*, de rechtvaardige vorst uit de Javaanse traditie en tevens als leider in de heilige oorlog tegen de *kafirs*.¹¹

Niets meer of minder dan het voortbestaan van het Nederlandse gezag op Java, en daarmee in de hele kolonie, stond op het spel. Het kostte Nederland vijf jaar en de grootst mogelijke moeite om aan deze opstand, die als de Java-oorlog de geschiedenis zou ingaan, een eind te maken.

Volksoorlog

De Java-oorlog was een volksoorlog. Diponegoro bouwde enkele goed georganiseerde eenheden op, aangevoerd door zijn belangrijkste adellijke volgelingen. Het gros van zijn troepen bestond uit slecht bewapende boeren, die vaak onder dwang van adel en dorpschoude deelnamen aan de strijd. Diponegoro sloot in de beginfase met zijn tienduizenden strijders nog Nederlandse steden en garnizoenen in, maar ging een grootscheepse geregelde veldslag bijna altijd uit de weg. Wel probeerde hij met aanvallen op kleine colonnes, transporten en garnizoenen, hinderlagen en het vernielen van de infrastructuur de Nederlandse troepen uit te putten. De bevolking dwong hij zo nodig zijn kant te kiezen. Dorpen die de Nederlanders steun verleenden, werden geplunderd en/of in de as gelegd en dorpschoude omgebracht.¹²

-
- 9 Martin Bossenbroek, *Volk voor Indië: De werving van Europese militairen voor de Nederlandse koloniale dienst 1814-1909* (Amsterdam 1992) 35-37.
- 10 Petra Groen, 'Een moordgeschiedenis: Koloniale oorlogvoering en militaire ethiek rond 1900', in: J. Thomas Lindblad en Willem van der Molen (red.), *Macht en majesteit. Opstellen voor Cees Fasseur* (Leiden 2002) 45.
- 11 H.W. van den Doel, *Het Rijk van Insulinde. Opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie* (Amsterdam 1996) 40-43. Voor de ontwikkelingen aan Javaanse zijde zie de publicaties van Peter Carey.
- 12 P.J.F. Louw and E.S. de Klerck, *De Java-oorlog van 1825-'30*, 5 dln. (Batavia 1897-1908) dl1: 204-209, 319-320, 323, 325,329, 338, 342 dl 2: 199, 217, 219, 233, 368, 502-503, 535 dl 5: 628-633; J. van Goor, 'H.M. baron de Kock (1779-1845)', in: G. Teitler en W. Klinkert (red.), *Kopstukken uit de krijgsmacht: Nederlandse vlag- en opperofficieren* (Amsterdam 1997) 107-108. Alleen De Stuers (adjutant van De Kock) vermeldt eenmaal dat Diponegoro collaborerende dorpschoude liet onthoofden en hun choude demonstratief ten toon stelde. F.V.H.A. de Stuers, *Gedenkschrift van den oorlog op Java, van 1825 tot 1830* (Amsterdam 1847) 78.

FOTO NIMH

Een patrouille van KNIL-militairen trekt door een kloof in de Goenoeng Pajang, circa 1900 – 1920

Diponegoro voerde kortom een klassieke guerrilla-oorlog.

De Nederlandse tegenspeler van Diponegoro, luitenant-generaal H.M. De Kock, bleef aanvankelijk het antwoord hierop schuldig. Hij beschikte over 12.500 man Europees opgeleide en bewapende troepen, van wie de helft inheemse militairen, meest Javanen. Omdat aan hun loyaliteit werd getwijfeld vertrok in 1826 nog een expeditionaire macht van drieduizend man uit Nederland. Daarnaast rekruteerde het gouvernement inheemse hulpkorpsen, ruim tienduizend man sterk, die over het algemeen

even slecht waren bewapend als Diponegoro's troepen en waarvan de betrouwbaarheid niet hoog werd ingeschat.

Het doel van De Kock van het begin tot het eind van de oorlog was Diponegoro uit te schakelen. Het verzet zou verlopen als de angel eruit was getrokken, redeneerde hij. Hij jaagde dat doel aanvankelijk na door zijn troepenmacht te verdelen in grote, logge colonnes van soms wel tweeduizend man, die de Javaanse vorst moesten insluiten. Daarbij werd de bevolking ook van Nederlandse zijde onder grote druk gezet. Dorpen van waaruit tegenstand werd geboden, die voedsel of informatie weigerden te leveren of verlaten waren, werden verwoest en afgebrand, dorps- hoofden omgebracht.

Eind 1826 leek de Nederlandse positie uitzichtloos. De Nederlandse colonnes trokken vruchteloos van her naar der en konden geen greep krijgen op het verzet.¹³ Ondertussen smolt het Europese deel van de troepenmacht weg door ziekte en uitputting. De inheemse militairen bleken veel beter

bestand tegen het tropische klimaat en het zware bergterrein.

Een adequaat antwoord

Vanaf 1827 ontwikkelden De Kock en zijn onderbevelhebbers een adequaat antwoord op wat zij inmiddels herkenden en erkenden als een 'kleine oorlog', een guerrilla. Zij lieten zich

¹³ Louw, *Java-oorlog*, dl 1: 282-283, 317, 318, 321, 330, 336, 351, 370, 374, 392, 400, 415, 445, 567 dl 2: 203, 265, 308, 315-316, 533-534, 551, 559, 574-577, 580 dl 3: 40-41, 152, 164; Ook de Nederlanders onthoofden soms collaborerende hoofden of tegenstanders zie: Louw, *Java-oorlog*, dl 1: 392 en B. de Prins, *Voor Keizer en koning. Leonard Du Bus de Gisignies 1780-1849. Commissaris-Generaal van Nederland* (Amsterdam 2002) 145.

inspireren door het optreden van het Franse leger tegen de opstand in de Vendée (1793), in Calabrië (1806-1811), Egypte (1798-1801) en Spanje (1808-1814).¹⁴ De Kock koos voor een aanpak die sterk leek op de methodiek die zeventig jaar later door de Franse generaal J. S. Galliéni in Indochina zou worden ontwikkeld, de *occupation progressive*.¹⁵

Eenzijds reorganiseerde De Kock zijn logge formaties tot zes, later tien mobiele colonnes van zo'n zevenhonderd man, merendeels Javanen, die zelfstandiger konden opereren dan voorheen.

Anderzijds liet hij onder bescherming van de colonnes kleine fortificaties, bentengs, op strategische plaatsen aanleggen, bewapend met enkele lichte kanonnen en bemand met een klein garnizoen.

Het gebied rondom de benteng werd door patrouilles uitgekamd, de bevolking zo nodig met geweld tot een keuze en loyaliteit gedwongen. Daardoor herstelde het economisch leven zich rond de bentengs en ook dit tastte het verzet aan. Allengs bouwde De Kock een netwerk op van ruim honderd onderling verbonden fortjes en breidde zo het door Nederland gecontroleerde gebied systematisch uit.

Het operatiegebied van Diponegoro werd navenant kleiner. Bovendien joegen de mobiele colonnes hem vanuit het gecontroleerde gebied voortdurend op. De in het nauw gedreven Javaanse vorst ging daarom begin 1830 in op De Kocks aanbod om te onderhandelen. Tijdens die onderhandelingen werd hij, tegen alle afspraken in, gevangen genomen en de rest van zijn leven sleet hij in ballingschap op Celebes.¹⁶

Einde van de Java-oorlog

Met de gevangenneming van Diponegoro kwam een einde aan de Java-oorlog. Dat De Kock hiervoor zijn woordbreuk tegenover de opstandige vorst had moeten plegen, zag menig Nederlander als een smet op diens blazoen.¹⁷ Over het geweld tegenover de bevolking, voorop het afbranden van 'muitende' dorpen, bestonden toentertijd veel minder scrupules. De hoogste machthebber in de kolonie, commissaris-generaal L.P.J. du Bus de Gisignies, had De Kock in september 1826 weliswaar geïnstrueerd om het veelvuldig afbranden van dorpen tegen te gaan, echter niet om morele redenen, maar omdat het de Javanen in de armen van Diponegoro dreef. Spaarde men daarentegen de 'onschuldige landbouwer' dan kon men hem overhalen naar Nederlands zijde.

De Kock achtte 'het branden' echter onontkoombaar en onmisbaar. Onontkoombaar omdat de inheemse hulpstroepen hiervan niet af te brengen waren. Onmisbaar omdat zijn Javaanse adviseurs hem voorhielden: 'krijgt de inlander voor ons [Nederland, PG] geen vrees, dan zal hij uit vrees voor het kwaad, dat Diponegoro hem zal doen, steeds aan zijne zijde blijven'.¹⁸

Twee vuren

Anders gezegd: beide partijen probeerden met geweld de bevolking angst aan te jagen. Overwinnaar was degene die de bevolking de meeste angst wist in te boezemen, redeneerde De Kock. Afschrikwekkend geweld gebruikte hij als strategisch wapen. In deze discussie over de militaire noodzaak om de bevolking te paaien dan wel te terroriseren, trok De Kock in de praktijk aan het langste eind. De bevolking moest letterlijk kiezen tussen twee vuren. Uiteindelijk stierven naar schatting 200.000 Javanen door geweld, en door hongersnood en ziekte veroorzaakt door de oorlog. Aan Nederlandse zijde sneuvelden 8.000 Europese en 7.000 inheemse militairen.¹⁹

Imponeren en expanderen (1830-1873)

De eerste strategische les die de Nederlandse regering uit de Java-oorlog trok was dat het gezag in de gewesten buiten Java niet verder

14 De Klerck, *Java-oorlog*, dl 4: 12-13; Nationaal Archief Den Haag, 2.10.01. no. 3268 Commissaris-generaal Van den Bosch aan koning Willem I, 30 juni 1828.

15 De Moor, 'Colonial warfare', p. 110.

16 Louw, *Java-oorlog*, dl 2: 533-534, 579-580; dl 3: 292-293, 312-314, 319, 553-556, 566, 606, 613; dl 4: 1-18; dl 5: 35, 37, 633-636, 644-651; Van Goor, 'baron de Kock', 109-110.

17 De Stuers, *Gedenkschrift*, 237-239; De Klerck, *Java-oorlog*, dl 5: 536-538; Van Goor, 'baron de Kock', 99, 101-103, 113.

18 Louw, *Java-oorlog*, dl 3: 295; dl 4: 17-18.

19 De Prins, *Voor Keizer en koning*, 142.

FOTO NINIH

Groepsfoto van militairen van de Brigade Marechaussee in Atjeh. Liggend op de voorgrond: twee dwangarbeiders die als dragers werden gebruikt, circa 1904

moest worden uitgebreid. Dat zou hoge kosten met zich meebrengen, terwijl de koloniën geld in plaats van schulden moesten opleveren. Alleen voor Sumatra maakte Den Haag een uitzondering op deze zogeheten ‘onthoudingspolitiek’.

Vanwege de veelbelovende economische vooruitzichten werd in de vier volgende decennia met een mengsel van diplomatie en militair geweld de grens van het Nederlandse gezag op Sumatra opgeschoven tot aan Atjeh. Na 1844 liet de koloniale regering het ‘onthoudingsbeleid’ ten aanzien van de andere ‘buitengewesten’ allengs varen.

Angst voor buitenlandse inmenging en koloniale geldingsdrang, aangewakkerd door eigenmachtig optredende lokale bestuurders en militairen, brachten een frontier-imperialisme op gang, dat Den Haag gedoogde. Drie expedities naar Bali (1846, 1848 en 1849), twee naar Zuid-Celebes

(1859-1860), een oorlog op Borneo tegen *kongsi's* van Chinese immigranten (1850-1854) en tegen het sultanaat Banjermasin (1859-1863) waren de belangrijkste wapenfeiten. Doel van deze expedities was overigens niet om een blijvende bezetting of direct bestuur tot stand te brengen, maar om via verdragen met de inheemse machthebbers de Nederlandse soevereiniteitsaanspraken kracht bij te zetten.²⁰

‘Imponeerstrategie’

De tweede strategische les uit de Java-oorlog was dat het koloniale leger niet verzeild moest raken in een guerrilla-oorlog. De aanpak tijdens de expedities in de buitengewesten verschilde sterk van die tijdens de Java-oorlog en laat zich nog het beste karakteriseren als een ‘imponeerstrategie’. De koloniale troepen opereerden bij voorkeur in grote mobiele colonnes van enkele

20 Van den Doel, *Insulinde*, 61-67, 72-73; Bossenbroek, *Volk voor Indië*, 83, 86-87, 102, 107, 109, 115-118, 137, 150-151, 170-171.

honderden tot duizenden militairen sterk, voorzien van genie en moderne artillerie. Na een landing, liefst ondersteund door een kustbombardement, trokken deze zo snel mogelijk op naar de (vermoedelijke) zetel van het gezag, belegerden deze of probeerden slag te leveren met een vijandelijke troepenmacht.

De hoop was dat dit voldoende was om het verzet te breken, een voor Nederland gunstiger verdrag met de zittende heerser te kunnen afsluiten of een nieuwe machthebber te kunnen installeren.²¹ Zo kon in relatief korte tijd met betrekkelijk weinig troepen al voldoende politiek succes worden geboekt, terwijl een kostbare uitputtingsslag met klimaat, terrein en tegenstander werd vermeden.

Overigens pasten de Russen dezelfde werkwijze toe in Centraal-Azië (1860-1870), de Fransen in zuidelijk Indo-China (1860) en de Britse koloniale strateeg C.E. Callwell betoogde in 1899 dat 'overawing the enemy by bold initiative and resolute action' altijd het leidende strategische principe behoorde te zijn.²²

De Nederlanders boekten met deze imponeerstrategie succes zolang men tegen een politiek redelijk goed georganiseerde vijand optrok, al was ook dan de strijd zelden met één snelle slag of belegering beslecht. In de strijd tegen de Padri's op West-Sumatra moesten de koloniale troepen drie jaar lang de bergvesting Bonjol belegeren, waar de verzetsleider zetelde.²³

Tegen het koninkrijk Boni in Zuid-Celebes, waren twee en tegen de vorstendommen op Bali zelfs drie expedities nodig voordat de vorsten

Generaal Van Heutsz, opperbevelhebber van het KNIL en zijn stafofficieren bij de bestorming van Atjeh, 3 februari 1901

bereid waren een verdrag te ondertekenen dat hun soevereiniteit althans op papier inperkte.²⁴ Want het koloniale prestige vereiste wel dat als het leger eenmaal aan een veldtocht was begonnen, deze werd doorgezet tot tenminste een symbolische overwinning was behaald.

Toch kon een guerrilla niet altijd worden vermeden. Vooral in zwakker georganiseerde staten kon het verzet snel de vorm krijgen van een guerrilla.²⁵ In het sultanaat Banjermasin bijvoorbeeld, voerde het koloniale leger van 1859 tot 1863 een contraguerrilla uit, opgedeeld in zelfstandige eenheden van nog geen honderd man, die patrouilleerden vanuit tientallen posten.²⁶

Geen officiële doctrine

Tot een officiële, eensluidende koloniale doctrine kwam het in deze decennia niet. Slechts een handjevol particuliere uitgaven over de oorlogvoering in de kolonie verscheen, in 1865 gevolgd door het eerste officiële leerboek voor de koloniale aspirant-officier. Daarin stond de toepassing van superieur geachte Europese tactieken voorop.²⁷

Militaire ethiek speelde in deze uitgaven nauwelijks een rol. De tegenstander gold onveranderlijk als 'onbeschaafd, wreed, sluw en verraderlijk'. Daar moest de Europese militair

21 De Moor, 'Colonial warfare', 109.

22 C.E. Callwell, *Small Wars. Their principles and practice* (Londen, 1899, reprint 1976) 24.

23 G. Teitler, *Het einde van de Padrie-oorlog: Het beleg en de vermeerstering van Bonjol 1834-1837* (Amsterdam 2004) 9-19, 103, 147.

24 Alfons van der Kraan, *Bali at war. A history of the Dutch Balinese Conflict 1846-1849* (Clayton 1995) IX, 158-177.

25 H.L. Wesseling, *Europa's koloniale eeuw: De koloniale rijken in de negentiende eeuw, 1815-1919* (Amsterdam 2003) 53.

26 De Moor, 'Colonial warfare', 110.

27 De Moor, 'Colonial warfare', 99-100; J.A. de Moor, 'Een vroeg handboek over de guerrilla in Nederlands-Indië: de Indische oorlogen van Vermeulen Krieger', *Armamentaria*, 28 (1993) 16-17; Teitler, 'Voorlopers', 272-274.

FOTONIMH

Ramkoers

Atjeh stond tot dan toe onder Britse bescherming, maar het Brits-Nederlandse Sumatraververdrag van 1871 gaf Nederland de vrije hand op heel Sumatra. De ramkoers met Atjeh die de gouverneur-generaal vervolgens inzette leidde al in 1873 tot een oorlog, die de liberale regering en een parlementaire meerderheid in patria voluit steunden. De Atjeh-oorlog zou uiteindelijk veertig jaar duren en het leven kosten aan naar schatting 75.000 Atjehers, 12.500 koloniale militairen en 25.000 koelies in dienst van het leger.³¹

Deze oorlog fungeerde ook als een militair-strategische proeftuin. Pas na 1896 werd een succesvolle Atjeh-strategie ontwikkeld, die vervolgens ook bij de verovering van de rest van de archipel werd gehanteerd. Bij de start van de Atjeh-oorlog telde het koloniale leger ongeveer 28.000 man, van wie zo'n 1.000 Europese officieren, 12.000 lagere Europese militairen en 15.000 inheemse militairen, meest Javanen.

Nederland begon de oorlog, in april 1873, op inmiddels klassieke wijze, met een aanval van een overhaast bijeen gebrachte expeditiemacht van ruim 3.000 man op wat men hield voor het paleis, de *kraton*, van de sultan. Deze moest zo tot erkenning van de Nederlandse soevereiniteit worden gedwongen, waarna hij als een vazal het bestuur van Atjeh mocht voortzetten. Dat het centrale gezag van de sultan de af-

juist zijn 'zedelijk overwicht' tegenover stellen.²⁸ Andere eigentijdse militaire publicaties over specifieke expedities laten echter een glimp zien van een andere moraal.

Nog steeds werden – om het verzet te breken, uit wraak of nervositeit – dorpen geplunderd en platgebrand, inclusief moskeeën en andere heiligdommen, koloniale troepen verleenden zeker niet altijd kwartier, verzetsleiders werden soms als afschrikwekkend voorbeeld publiekelijk onthoofd, en ook dorpschouwen trof dat lot wel als wraakactie.²⁹ Na 1848, het jaar van de liberale machtsovername in Nederland, klonk ook voor het eerst publieke kritiek op dit optreden.³⁰

Het moeras van de Atjeh-oorlog (1873-1896)

Rond 1870 begonnen Europese mogendheden hun wereldwijde wedloop om koloniën die bekend staat als het modern imperialisme. Ook Nederland leek het onthoudingsbeleid definitief van zich af te schudden. Vanaf 1869 kreeg een liberale economische politiek in de kolonie vrij baan. Vanwege de economische vooruitzichten op Noord-Sumatra en de veranderde strategische situatie door de opening van Suezkanaal (1867), richtte de Nederlandse belangstelling zich sterk op het aan de straat Malakka gelegen onafhankelijke sultanaat Atjeh.

- 28 P.F. Vermeulen Krieger, *Oost-Indische Oorlogen* (Breda 1829) 34, 49-51, 57, 60; W.A. van Rees, Handleiding tot de kennis der velddienst en vechtwijze van het Nederlandsch Oost-Indisch Leger tegen Inlandsche vijanden (Breda 1860) 1-3, 49, 62-63, 102, 187; P.M. la Gordt Dillié, *Bijdrage tot de kennis der oorlogvoering in de Nederlandsche Oost-Indische Gewesten* (Semarang 1863) 96, 113-114, 121, 157-159, 164, 176, 219.
- 29 Teitler, *Padrie-oorlog*, 68; G. Teitler, 'J. van Swieten' (1807-1888); in: Teitler et al. (red.), *Kopstukken*, 133-134; W.A. van Rees, *Wachia, Taykong en Tamir* (Rotterdam 1859) 126-127; W.A. van Rees, *Montrado* ('s-Hertogenbosch 1858) 111; C.G. Toorop, 'De kriegsverrichtingen in de Chinese districten', *Indisch Militair Tijdschrift* 63-II (1932) 911; 'Krijgsverrichtingen Bali 1846', *Militaire Spectator* 16 (1848) (2) 36-37.
- 30 NN, 'Exekutie te Goegoer-sikandang', *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië*, 17-1 (1855) 100-109 en 17-2 (1855) 211-212; zie ook het negatieve beeld van het KNIL in Multatuli *Max Havelaar* (1860). E. Locher-Scholten, 'Imperialism after the great wave. The Dutch case in the Netherlands East-Indies 1860-1914', in: M.P. Fitzpatrick (red.), *Liberal Imperialism in Europe* (New York 2012) 59-62.
- 31 Paul van 't Veer, *De Atjeh-oorlog* (Amsterdam 1969) 211, 311; M. Kuitenbrouwer, *The Netherlands and the rise of modern imperialism: Colonies and foreign policy 1870-1902* (New York 1991) 88-101.

FOTO NIMH

Mortierbatterij van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger in de loopgraven bij de kraton te Koetaradja tijdens de tweede Atjeh-expeditie, circa 1874

gelopen decennia sterk was geërodeerd en de hoofden van de verschillende ‘deelstaten’ en religieuze leiders in het orthodox-islamitische Atjeh de dienst uitmaakten, was aan Nederlandse zijde niet bekend.

Ook de vechtlust van de Atjehers had men onderschat. Zij joegen de Nederlandse troepenmacht na een paar dagen terug naar het strand. Een tweede expeditie volgde, met meer dan 10.000 man, voorzien van 72 stukken geschut en twee mitrailleurs. Ditmaal veroverde het koloniale leger na twee maanden van zware gevechten eind januari 1874 de kraton. Deze was echter verlaten. De sultan was kort daarvoor aan cholera overleden.

Daarmee viel de bodem uit de strategie van de commandant van de tweede expeditie, generaal

Jan van Swieten. Hij besloot de opmars niet voort te zetten, want dit kon slechts tot een ‘afmattende guerrilla-oorlog’ leiden, maar rond de kraton een postenlinie aan te leggen waarachter hij de overgave van de Atjehse hoofden wilde afwachten. Hij gebod daarbij een humaan optreden om bevolking en hoofden niet af te schrikken.³² Slechts een enkel hoofd wilde samenwerken met de Nederlanders, mits zij bescherming boden tegen represailles, zoals het afbranden van dorpen.³³ De meeste Atjehse hoofden kozen voor de aanval op de Nederlandse stellingen.

‘Voorbeeldloze tuchtiging’

Toen de strijd niet beslist bleek en het ‘verzoeningsbeleid’ de Atjehers slechts gelegenheid leek te geven om zich militair beter te organiseren, koos de gouverneur-generaal in 1878 voor een afschrikwekkende, offensieve aanpak die een einde moest maken aan de oorlog, die het Nederlandse prestige binnen en buiten de kolonie aanvrat. Hij gaf de militaire gouverneur van Atjeh, generaal Karel van der Heijden, bevel

32 K. Kornaat, ‘Een kust te ver. De eerste Atjeh-expedities als begin van een koloniale tragedie’, *Armamentaria* 26 (1991) 93-94.

33 Azarja Harmanny, ‘Vertrouwbare berigten’. Inlichtingen tijdens de Atjehoorlog 1873-1880. Masterscriptie Universiteit Leiden (2009) 43, 59, 60.

tot een 'voorbeeldloze tuchtiging' in Atjeh. Drie veldtochten, met een sterke mobiele colonne van zo'n 2.000 militairen, ondernam Van der Heijden van juli 1878 tot september 1879 in de vallei van de Atjeh-rivier, tot op vijftien kilometer van Kotaradja (het huidige Banda Atjeh), de vroegere sultanstad. Daarbij schakelde hij niet alleen de Atjehse strijders uit, maar ook vijandig geachte bevolking werd welbewust gestraft. Dorpen gingen in vlammen op en de bestaansmiddelen van de bevolking werden vernield. In praktijk bleek het onderscheid tussen strijders en bevolking, vriend of vijand niet te maken, en was ieder dorp verdacht.

De meedogenloze oorlogvoering van Van der Heijden dreef de bevolking die het overleefde in de armen van de verzetsleiders, die weg-doken in het berggebied rond de vallei. Hoeveel dorpen tijdens deze strafexpedities in de as werden gelegd, viel niet precies te becijferen. Geschat werd dat tussen 1874 en 1880 400 tot 500 dorpen werden afgebrand en 30.000 Atjehers omkwamen; zes procent van de bevolking.³⁴ Op 13 oktober 1880 verklaarde de gouverneur-generaal de Atjeh-oorlog voor beëindigd en installeerde een civiel bestuur.

Heftige polemiek in militaire kringen

Het verschil in aanpak tussen Van Swieten en Van der Heijden was de inzet van een heftige polemiek in Nederlandse militaire kringen. Veel koloniale officieren hadden kritiek op de *wait-and-see* strategie van Van Swieten, die zij onder meer weten aan diens 'verkeerde humaniteits-beginselen'.³⁵ Van Swieten, een vooraanstaand liberaal, had zich eerder als legercommandant (1858-1862) een tegenstander betoond van het zonder militaire noodzaak plunderen en brandstichten door zijn troepen. 'Verwoesting wekt verbittering in stede van verzoening', luidde zijn credo.³⁶

In deze 'papieroorlog' over zijn optreden in Atjeh beriep Van Swieten zich ook op het net ontluikende oorlogsrecht. Hij meende dat Nederland dit als 'beschaafde natie' in Atjeh moest toepassen als voorbeeld voor een

'onbeschaafd volk'.³⁷ Zijn tegenstanders wilden hiervan niets weten. Het oorlogsrecht was gebaseerd op 'Europeesche toestanden en op den oorlog tusschen beschaafde volken', en niet bedoeld voor een oorlog tegen 'eene onbeschaafde natie' zoals Atjeh, dat niet vocht met een geregeld leger, maar met 'het geheele bewapende volk', poneerden zij.³⁸

Dat het oorlogsrecht-in-wording tot dan toe inderdaad slechts gespreksstof was voor en tussen 'beschaafde' staten,³⁹ sanctioneerde dus volgens de *hardliners* dat in de koloniale oorlogvoering andere normen werden gehanteerd. Vanuit die optiek en ethiek verdedigden zij het gebruik van angstaanjagend geweld tegen de bevolking als strategisch wapen. Het harde optreden van Van der Heijden achtten zij nodig om de inheemse tegenstander, en zeker de Atjehers, een 'heilsame vrees' in te boezemen.⁴⁰

De angst sorteerde echter slechts tijdelijk effect. Van der Heijden's optreden had het verzet in Atjeh versplinterd en geradicaliseerd. Na 1883 bloeide de guerrilla tegen de Nederlanders weer op. De economische crisis van de jaren 1880, die geen grote militaire uitgaven toestond, en een gebrek aan strategische alternatieven deed Den Haag in 1884 besluiten weliswaar het militair bestuur in Atjeh te herstellen, maar in een gebied niet groter dan zo'n vijftig vierkante kilometer. Alle Nederlandse troepen werden geconcentreerd achter een postenlinie rond Kotaradja, en wachtten daar de toekomst af, zoals eerder onder Van Swieten.

Binnen de kortste keren belegerden de Atjehers het koloniale leger in zijn stellingen. Pas in

34 Azarja Harmanny, 'Een 'voorbeeldloze tuchtiging'. Het militaire optreden van Karel van der Heijden in Atjeh. *Mars et Historia*, 43-3 (2010) 15-23; Van 't Veer, *Atjeh-oorlog*, 125, 310.

35 Van 't Veer, *Atjeh-oorlog*, 126-133.

36 Teitler, 'Van Swieten', 131, 134, 138-139.

37 Van Swieten, *De waarheid over onze vestiging in Atjeh* (Zaltbommel 1879) 302-303, 415; H.A.A. Niclou, 'Tuchtigen volgens het oorlogsrecht', *Indisch Militair Tijdschrift*, 10-II (1879) 528-532.

38 G.F.W. Borel, *Drogredenen zijn geen waarheid* ('s-Gravenhage 1880) 112-114, 143-144.

39 D.J.H.N. den Beer Poortugael, *De bijdrage van Nederland aan de codificatie van het moderne humanitaire recht 1800-1914* (Nijmegen 2009) 84, 97, 109.

40 Harmanny, 'voorbeeldloze tuchtiging'; 9; Borel, *Drogredenen*, 150.

Lombokexpeditie

1893 kwam er weer beweging in het front, toen een nieuwe militaire gouverneur besloot Atjehse bondgenoten te rekruteren en te bewapenen. Deze strategie liep uit op een faliekante mislukking. In maart 1896 sloot deze Atjehse troepenmacht, circa duizend goed bewapende krijgers, zich weer aan bij het verzet.⁴¹

Politieke koerswijziging

In reactie hierop vond een tuchtiging van de Atjeh-vallei plaats door generaal J.A. Vetter, die twee jaar eerder bij een soortgelijke strafexpeditie op Lombok de paleizen van zijn

tegenstanders had ‘geraseerd’ en tweeduizend slachtoffers had gemaakt.⁴² De getergde Nederlandse reactie op het zogeheten ‘verraad’ in Lombok en Atjeh was meer dan louter een bloedige wraakactie. Het markeerde tevens een belangrijke politieke koerswijziging.

Atjeh en de afronding van Nederlands-Indië (1896-1914)

Hiervoor is gesteld dat de Nederlandse oorlogsverklaring tegen Atjeh in 1873 een teken was dat ook Nederland welbewust een imperialistische richting insloeg. Het verloop van de Atjeh-oorlog en de economische crisis in de jaren 1880 hadden die expansiedrift echter gesmoord. De expeditie naar Lombok in 1893-1894 brachten in patria en de kolonie een golf van nationalisme teweeg, en waren een eerste signaal dat Nederland opnieuw voor een imperialistische koers koos.

Uiteenlopende motieven

De motieven variëren van economisch gewin en bestuurlijke geldingsdrang tot angst voor buitenlandse indringers, aangewakkerd door de Berlijnse conferentie van 1885. Hoe dan ook had het Nederlands imperialisme een eigen vorm, omdat het zich binnen internationaal erkende grenzen voltrok en door de valse start in Atjeh laat op gang kwam. Daardoor werd het gelegitimeerd met morele argumenten, passend bij de zogeheten ‘ethische politiek’ die in 1901 werd afgekondigd.

Daarin omhelsde Nederland de morele roeping om de kolonie naar westers model te ontwikkelen. Gezagsvestiging was in die visie een noodzakelijke voorwaarde om een moderne, beschaafde koloniale staat tot ontwikkeling te kunnen brengen.⁴³

Voordat Nederland echter zijn gezag daadwerkelijk in alle uithoeken van de archipel kon vestigen, moest het eerst de Atjeh-oorlog in zijn voordeel beslissen. Die taak vertrouwde de gouverneur-generaal in 1898 toe aan een onwaarschijnlijke gelegenheidscombinatie, de oriëntalist Christiaan Snouck Hurgronje en de praktische troepenofficier Johannes van Heutsz.

41 Martijn Kitzen, ‘Between treaty and treason: Dutch collaboration during the Aceh war, a case study on the collaboration with indigenous power-holders in colonial warfare’, *Small wars and insurgencies*, 23-1 (2012) 93-116.

42 Van’t Veer, *Atjeh-oorlog*, 207-208.

43 Locher-Scholten, ‘imperialism’, 80-84; Bloembergen, *Politie in Nederlands-Indië*, 25-29.

Snouck Hurgronje had als regeringsadviseur na een maandenlang onderzoek naar de Atjehse samenleving in 1892 geconcludeerd dat vooral de islamitische godsdienstige leiders, de *ulama*, de onverzoonlijke leiders van de Acehse guerrilla waren. Zij zouden louter zwichten voor geweld.

Men diende hen dan ook 'zeer gevoelig te slaan' [...] 'zoodat vrees de Atjehers weerhoudt van [...] aansluiting aan die bendevoerden'.⁴⁴ Snouck Hurgronje achtte voor dat 'slaan' Van Heutsz bij uitstek geschikt. Deze officier was een voorstander van een offensieve aanpak, maar een tegenstander van het 'tuchtigen en platbranden'. Hij achtte dit 'slagerswerk' een militair onwaardig en contraproductief. Het stijfde de bevolking slechts in haar verzet, meende hij.⁴⁵ Snouck Hurgronje en Van Heutsz beloofden, kortom, de offensieve geest van Van der Heijden te verzoenen met de humane behandeling die Van Swieten voorstond.

Van 1898 tot 1904 veroverde Van Heutsz, benoemd tot militair gouverneur van Atjeh, veelal vergezeld van Snouck Hurgronje, in een aantal grote campagnes heel Atjeh. Hun strategie kristalliseerde zich in die jaren verder uit. De aanval op een gebied begon meestal vrij conventioneel. Zo mogelijk voorafgegaan door een (scheeps-)bombardement op een centrum van verzet, trokken een of meer grote mobiele colonnes het gebied binnen, bezetten enkele hoofdplaatsen en richtten tijdelijke bivaks in van waaruit verder kon worden geopereerd.

'Chirurgisch geweld'

Die vervolgooperaties bestonden in essentie uit het onophoudelijk najagen van verzetsleiders en hun aanhangers. Dergelijke operaties hadden echter pas kans van slagen op basis van inlichtingen van dorpshoofden of andere informanten. Omdat de coöperatie van de bevolking van essentieel belang was, mocht zij niet door bruut, nodeloos geweld in het harnas worden gejaagd. Het ging er om als een chirurg geweld toe te passen: de 'kwaad-willenden' uit te schakelen en de 'goedwillenden' te sparen. Dit laatste was de essentie van de leer van het functionele of 'chirurgische geweld' zoals

Van Heutsz' contra-guerrillamethodiek een eeuw later werd gekarakteriseerd.⁴⁶

Voor het 'rusteloze achtervolgen' van de verzetsstrijders viel Van Heutsz meer en meer terug op het in 1890 in Atjeh opgerichte korps marechaussee dat vanaf 1895 speciaal bestemd werd voor de contraguerrilla. Op die taak was de personele samenstelling en de bewapening afgestemd. Alleen de leiding van dit korps was Europees; de *rank and file* bestond uit inheemse militairen, die veel beter geschikt waren voor het langdurige optreden in de jungle.

Zij opereerden in zelfstandige, zelfvoorzienende brigades van twintig man, soms samengevoegd tot een divisie van maximaal tweehonderdvijftig man, die soms wekenlang achter de Atjehse guerrillagroepen aanjoegen. Ze waren bewapend met de handzame M-95 repeteerkarabijn die hen een groot vuuroverwicht gaf.

De Atjeh-strategie van Snouck Hurgronje en Van Heutsz omvatte ook een bestuurlijke component. In het gebied van de hoofden die zich overgaven werd een rigide militair bestuur tot op het laagste niveau ingevoerd. Dit diende enerzijds om het koloniale gezag te consolideren, anderzijds kon de bevolking zo gecontroleerd en beter bij de oorlogvoering worden ingeschakeld. Ook dit moest geschieden met tact en zonder willekeur. Daarnaast probeerde Snouck Hurgronje een welvaartspolitiek van de grond te tillen, het 'zoet' waarmee de bevolking moest worden gepaaid.⁴⁷

De 'leer van het chirurgische geweld' paste naadloos bij het ethische imperialisme dat opgang deed in regeringskringen in de kolonie

44 E. Gobée en C. Adriaanse (red.), *Ambtelijke adviezen van C. Snouck Hurgronje, 1889-1936*, 3 dln. (Den Haag 1957) dl 1: 95.

45 Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*, 34-37; J.C. Witte, *J.B. van Heutsz: leven en legende* (Bussum 1976) 50.

46 Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*, 37.

47 Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*, 34-37; Groen, 'Moordgeschiedenis', 46-47; Gobée, *Ambtelijke adviezen*, 1: 95-97, 226-230; NN, 'De Pedir expeditie', *Indisch Militair Tijdschrift*, 29-II (1898) bijlage; 'Instructie voor de Onderafdeelings-chefs in de Onderhoorigheden van Atjeh', *Indisch Militair Tijdschrift*, 33-I, 253-267; H.W. van den Doel, 'De ontwikkeling van het militaire bestuur in Nederlands-Indië. De officier-civiel gezaghebber, 1880-1942', *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf*, 12 (1989) 36-37; Witte, *Van Heutsz*, 56-69; De Moor, 'Afscheid van Indië', 138-140.

en Nederland. De humane militaire aanpak die Van Heutsz voorstond, leidde in Nederland zelfs tot een theoretische exercitie om de koloniale militaire ethiek zoveel mogelijk in lijn te brengen met het internationale oorlogsrecht dat op de vredesconferenties in Den Haag (1899 en 1907) vorm had gekregen. Op deze conferenties was uitdrukkelijk bepaald dat het internationale oorlogsrecht geen betrekking had op oorlogen met 'onbeschaafden'.

Tweedeling in de militaire ethiek

Daarmee was de tweedeling in de westerse militaire ethiek een feit. In de oorlogen tussen 'beschaafde staten' zou het 'humane' oorlogsrecht worden gehanteerd, maar in de koloniale oorlogvoering niet. Desalniettemin wilden Nederlandse militaire juristen het toch geclausuleerd toepassen, 'zij het met gestrengheid en zorgende elke schijn van zwakheid te vermijden'.⁴⁸ Enerzijds omdat het minder verzet en verbittering zou wekken, maar vooral omdat Nederland als kleine Europese mogendheid alle belang had bij een zo sterk mogelijk gepositioneerde oorlogsrecht.

Het resultaat was dat aan het gezaghebbende Nederlandse handboek over het internationale oorlogsrecht in 1907 een hoofdstukje over de koloniale oorlogvoering was toegevoegd met daarin een curieuze melange van wel en niet uitvoerbaar geachte bepalingen uit het oorlogsrecht. Het grootste probleem was dat het onderscheid tussen combattanten en non-combattanten, de basis van het oorlogsrecht, in de kolonie niet toepasbaar bleek. Maar ook diverse andere bepalingen, zoals het geven van kwartier of het verbod op collectieve straffen was soms onuitvoerbaar wegens de 'oorlogsnoodzaak', waarvoor humanitaire overwegingen moesten wijken.

Over andere bepalingen, zoals de behandeling van krijgsgevangenen of het rekruteren van informanten, werd helemaal niet gerept. Het resultaat was al met al nogal schamel en diende vooral om Nederlands internationale positie met juridische middelen te stutten.⁴⁹

Panglima Polèm II met een aantal van zijn volgelingen tijdens zijn onderwerping aan het Nederlandse gezag

Inspiratiebron

Als inspiratiebron voor Van Heutsz' Atjehstrategie is wel de Franse koloniale militaire school gesuggereerd. Maar alleen de mobiele colonnes waarmee Van Heutsz zijn campagnes opende, doen denken aan Bugeauds optreden in Algerije rond 1840. Van Heutsz' aanpak van de contraguerrilla, met zijn nadruk op kleinere, verrassend snelle eenheden die op grote afstand van hun thuisbasis achter de vijand aanjoegen, week sterk af van de *occupation progressive* van Galliéni in Indo-China rond 1890.

Deze Franse methodiek leek zoals gezegd sterk op de aanpak die De Kock eerder uitdokterde voor de Java-oorlog. Evenmin vertoont Van Heutsz' aanpak veel overeenkomsten met die van generaal L.H.G. Lyautey, die Galliéni's strategie uitwerkte tot het *tache d'huile* (olievlek-)concept. Terwijl de Fransman de nadruk legde op de bestuurlijke en ontwikkelingstaken

48 Groen, 'Moordgeschiedenis', 50.

49 Groen, 'Moordgeschiedenis', 50-52, 61, 62.

van het koloniale leger, stelden Van Heutsz en Snouck Hurgronje het militaire optreden voorop.

In één opzicht leek Van Heutsz' aanpak wel sterk op die van Lyautey. Beiden verdedigden een humaan militair optreden dat paste bij de beschavingsmissie die het Nederlandse en Franse imperialisme moest legitimeren. Voor beiden zou daardoor de kloof die zich in respectievelijk Atjeh en Marokko openbaarde tussen het gebruik van geweld in theorie en praktijk extra pijnlijk zijn.⁵⁰

Want in Atjeh werd, niettegenstaande alle bevelen, ook de bevolking hard geraakt, zo werd allengs duidelijk. Van 1899 tot 1909, de jaren dat Van Heutsz eerst de scepter zwaaide over Atjeh en vervolgens vanaf 1904 als gouverneur-generaal over heel Nederlands-Indië, werden volgens de officiële Nederlandse gegevens in

totaal 21.685 Atjehers gedood.⁵¹ De wreedheid tegenover de bevolking was een van de redenen waarom Snouck Hurgronje in 1903 brak met Van Heutsz.

Het jaar erop bleek dat luitenant-kolonel G.C.E. van Daalen met bijna 250 man marechaussee in de Gajo- en Alaslanden een brute expeditie had uitgevoerd. Systematisch hadden zijn troepen de bevolking neergeschoten van versterkte dorpen die zich niet wilden overgeven. 1.778 mannen en 1.149 vrouwen en kinderen waren gedood. Ondanks het rumoer in het Nederlandse parlement, bevorderde Van Heutsz Van Daalen tot militair gouverneur van Atjeh.

In 1907 brak opnieuw een schandaal uit. Een oud-Atjeh-officier publiceerde een lange aanklacht over van Daalens militaire bewind in Atjeh, variërend van het afmaken van gevangenen tot het lukraak, zwaar en collectief beboeten van de bevolking.⁵²

Onderzoek

De beschuldigingen leidden onder druk van het parlement tot een onderzoek, uitgevoerd door Van Heutsz en de Indische legercommandant, M.B. Rost van Tonningen. Van Heutsz liet Van Daalen vallen, omdat deze als bestuurder had gefaald en zijn 'pacificatiestelsel' niet met tact maar met de knoet had uitgevoerd.⁵³ De legercommandant steunde Van Daalen, omdat deze had gehandeld uit 'oorlogsnoodzaak'.

Militaire noodzaak was voor Rost van Tonningen de maat voor al het militaire handelen. Aan het oorlogsrecht, dat hij typeerde als 'onpraktische philanthropie', was Nederland niet gebonden, aan 'ziekelijke humaniteitsbegrippen' had hij geen boodschap, en evenmin – zo had hij eraan

50 Petra Groen, *Buiten de militaire orde* (Leiden 1995) 8-10; De Moor, 'Afscheid van Indië, 138-139, 143; Douglas Porch, 'Bugeaud, Galliéni, Lyautey: The development of French colonial warfare', in P. Paret (red.), *Makers of modern strategy: from Machiavelli to the nuclear age* (Princeton 1986), 388-402.

51 Van 't Veer, *Atjeh-oorlog*, 260.

52 Groen, 'Moordgeschiedenis', 44-50, 53.

53 *Handelingen Tweede kamer*, Bijlage B bij begroting Nederlands-Indië 1908, Rapport Van Heutsz 6 april 1908, 86.

toe kunnen voegen – aan de illusies van Van Heutsz.⁵⁴ Militaire noodzaak had Van Heutsz tot de leer van het chirurgische geweld gebracht. Militaire noodzaak deed de gedesillusioneerde legercommandant de wrede praktijk accepteren die daarachter schuil bleek te gaan. Hij verdedigde dat willekeurig, afschrikwekkend geweld nodig was om de bevolking zoveel angst aan te jagen dat zij haar verzet staakte. Zo bleek de leer van het chirurgisch geweld in werkelijkheid een mythe.

Geen alternatief

Voor een socialistische en links-liberale minderheid in het parlement had Van Heutsz' strategie daarmee afgedaan. Een overgrote parlementaire meerderheid bewees weliswaar lippendienst aan het oorlogsrecht, maar billijkte dat in de koloniale praktijk daarvan werd afgeweken. Slechts op onderdelen eiste zij een humaner optreden. Van het loslaten van de strategie van Van Heutsz wilde zij niets weten. Ze zag geen alternatief om het politieke einddoel, de vestiging van het Nederlandse gezag in de gehele archipel, te bereiken. Voor haar woog niet de militaire maar de politieke noodzaak zwaarder dan humanitaire beginselen.⁵⁵

Want terwijl Van Daalen Atjeh 'pacificeerde', was Van Heutsz in 1904 begonnen met de daadwerkelijke vestiging van het Nederlandse gezag in de rest van de buitengewesten. Hiervoor beschikte hij over een koloniaal leger van inmiddels 38.000 man, van wie driekwart inheemse militairen. Na Jambi (1901) volgden vanaf 1904 in hoog tempo Zuidoost-Borneo (1904-1906), Zuid- en Midden-Celebes (1905-1907), Seram (1905), Bali (1906), Sumba (1906-1907), Sumbawa (1908) en Flores (1907-1911). Dit militaire optreden voltrok zich steeds langzaam of meer dezelfde lijnen, door Van Heutsz bestempeld als de 'Atjeh-methode'.⁵⁶

Nadat het besluit tot een militair ingrijpen werd een expeditionaire macht uitgezonden met een sterkte variërend van een enkele (marechaussee) compagnie van 150 man (Flores) tot ongeveer 1.500 man met licht snelvuurgeschut (Zuid-Celebes). De troepen, stevast voorzien van orders om de 'goedwillende bevolking' en haar bestaansmiddelen te sparen, trokken in mobiele colonnes op naar de machtscentra. Hoofden die zich niet wilden overgeven, werden met hun aanhang opgejaagd tot ze waren uitgeschakeld. Hiervoor werd speciaal marechaussee uit Atjeh ingezet, veelal de 'colonne *matjan*' onder commando van kapitein H. Christoffel, die met 'uiterste hardheid' optrad.

Militair bestuur

Daarnaast werd in het veroverde gebied zo snel mogelijk militair bestuur geïnstalleerd op elk niveau. Door het hoogste militaire en civiele gezag in één hand te leggen kon 'het in elkaar grijpend militair optreden en besturen [...] naar een vast methodisch opgezet plan' worden geregeld.⁵⁷ Dat plan bevatte stevast het inleveren van wapens en de registratie van en wegaanleg door de bevolking. Deze moest zo nodig meer hulp aan het leger leveren en werd streng gestraft als zij het verzet hielp.⁵⁸

Als militaire bestuurders benoemde Van Heutsz louter vertrouwde Atjeh-officieren. Zo gauw het verzet was overwonnen, maakten zij echter plaats voor civiele bestuurders. Zelfs in Atjeh werd in 1918 civiel bestuur geïnstalleerd. De uitzondering op dit patroon was Bali. Omdat men een stellingenoorlog verwachtte, werd in 1906 een ouderwetse expeditie ondernomen, maar met de modernste militaire middelen.

Het ongekende machtsvertoon van zware houwitsers en vérdragend zwaar scheepsgeschut deed de Balinese vorst besluiten tot een puputan (rituele dood). Zij liepen regelrecht in het vuur van de optrekkende koloniale troepen. Naar schatting 1.100 Balinezen vonden zo de dood. In totaal kostten de expedities ter 'afronding' van Nederlands-Indië – de Atjehoorlog uitgezonderd – aan naar schatting 50.000 Indonesiërs het leven.⁵⁹

54 Groen, 'Moordgeschiedenis', 53-56.

55 Groen, 'Moordgeschiedenis', 56-61.

56 Van den Doel, 'Militair gezaghebber', 40-43.

57 *Handelingen Tweede kamer*, Rapport Van Heutsz 6 april 1908, 94.

58 *Memories van Overgave majoor H.N.A. Swart Zuidoost-Borneo 1906 en Zuid-Celebes, 1907*. NIMH 52/B 2 en 3.

59 Schulte Nordholt, 'genealogy of violence', 37; *Algemeen verslag van den chef van den staf der expeditie naar Bali, 10 September-30 October 1906* (Batavia 1910).

FOTO NIMH

Mortierbatterij in het bivak bij de kraton Koetaradja tijdens de tweede Atjeh-expeditie, circa 1874

Een officiële doctrine

Nadat rond 1914 het Nederlandse gezag overall in de Indonesische archipel daadwerkelijk was gevestigd, werd het koloniale leger teruggetrokken in kazernes en garnizoenen. De koloniale ordehandhaving werd op de eerste plaats een taak geacht voor een beschaafd, modern koloniaal politiekorps, met daaraan toegevoegd in 1916 een politieke inlichtingendienst. Deze machtsinstrumenten pasten beter dan het leger bij de opbouw van een moderne koloniale staat zoals Nederland zich ten doel had gesteld. Het leger, dat zo lang als breekijzer voor het koloniale gezag had gediend, fungeerde voortaan als achterwacht voor de koloniale politiek.⁶⁰

Met de terugtocht naar de kazerne droogde ook de stroom aan tactische en strategische beschouwingen op die de verovering van de archipel sinds 1890 had begeleid.⁶¹ Tot een officiële doctrine over de koloniale oorlogvoering was het in al die jaren echter niet gekomen. Pas in 1928 *verscheen het Voorschrift voor de uitoefening van de politiek-politioneele taak van het Leger*, het VPTL.

Dit voorschrift had een merkwaardig hybride karakter. Het besprak enerzijds de regelgeving en de wijze waarop het koloniale leger militaire bijstand aan het civiel bestuur moest verlenen

60 Bloembergen, *Politie in Nederlands-Indië*, 18-31, 181-182, 245-246.

61 Teitler, *Voorlopers*, 270-272.

‘in geval van onlusten’, wat paste bij de hoofdtak van het leger sinds 1914.

Anderzijds behandelde het in detail de militaire actie die het leger moest ondernemen om ‘rust en orde’ te herstellen, waarbij echter bijna uitsluitend methoden werden besproken die de rimboepatrouilles in de laatste fase van de Atjeh-oorlog hadden gebruikt. Het voorschrift is dan ook terecht gekarakteriseerd als ‘het afscheidscadeau’ van de laatste generatie Atjeh-officieren.⁶²

Beschaafd imago

Het voorschrift bevatte ook nog een andere erfenis van Van Heutsz, of beter van Snouck Hurgronje. Zoals eerder gestipuleerd, verordonneerde het een krachtig doch humaan militair optreden. Het bevatte zelfs een scala aan bepalingen hoe de bevolking en haar have en goed dienden te worden ontzien en alleen onder stringente voorwaarden mocht worden ingeschakeld bij militaire operaties. Daarnaast bevatte het tal van regels hoe ‘verzetslieden’ moesten worden behandeld: van het verlenen van kwartier tot het verzorgen van gewonden.⁶³ Hiervoor heeft het internationale oorlogsrecht vermoedelijk als inspiratiebron gefungeerd.⁶⁴ Het paste ook uitstekend bij het beschaafde imago dat de machthebbers de kolonie wilden aanmeten.

Het VPTL werd voor de Tweede Wereldoorlog eigenlijk niet in praktijk getoetst, want na 1928 was er nauwelijks nog sprake van opstand of verzet. Dat het VPTL anders wel zou zijn nageleefd, lijkt echter niet waarschijnlijk, gezien de reactie van de koloniale overheid op de communistische opstanden in West-Java en West-Sumatra eind 1926, begin 1927. De koloniale regering zag dit als een regelrechte aanval op haar gezag, hoewel ze daarvoor nauwelijks een bedreiging vormden, maar gezichtsverlies betekende het wel.

Ongekende repressie

Machtsvertoon, repressie en strafmaatregelen moesten dit rechtzetten.⁶⁵ Het in de inleiding gememoreerde doelgerichte maar weinig humane optreden van het leger op West-Sumatra, vormde hiervan een onderdeel. Door met een van de gedode opstandelingenleiders rond te paraderen – en daarvan ook nog een foto te verspreiden – werd een afschrikwekkend voorbeeld gesteld en werd het ontzag voor het leger aangewakkerd. Daarbij liet de overheid het overigens niet: 13.000 personen werden gearresteerd, van wie uiteindelijk 4.500 veroordeeld en 3 geëxecuteerd. 1.300 personen werden zonder vorm van proces geïnterneerd op Nieuw-Guinea.⁶⁶

Met deze ongekende repressie maakte de koloniale overheid duidelijk dat de grenzen van het ethische beleid waren bereikt als zij de kolonie in gevaar achtte. Dan greep zij weer terug op afschrikwekkend politieel-militair machtsvertoon en regeerde de angst.

Conclusie

Deze analyse van meer dan een eeuw koloniaal militair denken en doen in de Indonesische archipel bevestigt de stelling van Schulte Nordholt dat Nederlands-Indië een staat was die met geweld werd gevormd en geconsolideerd. Direct vanaf 1816 gebruikten de terugkerende koloniale machthebbers militair geweld om hun gezag te doen gelden en dat hielden zij vol tot, rond 1914, het Nederlandse imperium was afgerond.

Voor de periode van de Java-oorlog (1825-1830) en de Atjeh-oorlog (1873-1912) waren zeer gewelddadig. Beide waren dan ook volksoorlogen waarin de tegenstander een guerrilla voerde. Dergelijke oorlogen probeerde Nederland zoveel mogelijk te voorkomen door een ‘imponerstrategie’ toe te passen. Met veel machtsvertoon trok het koloniale leger dan op naar een vermoedelijk machtscentrum zoals een vorstelijk paleis of hoofdstad, dat in militaire termen het strategisch aangrijpingspunt vormde. Had dit gezagscentrum werkelijk betekenis, dan was deze strategie vaak succes-

62 De Moor, ‘Afscheid van Indië’, 140; De Moor, ‘Colonial Warfare’, 102-108.

63 V.P.T.L., artikel 16, 22.7, 22.5-22.10, 25.1, 34.1, 145.

64 V.P.T.L., speciaal artikel 22.5 t/m 22.10, 101, 102.

65 Bloembergen, *Politie in Nederlands-Indië*, pp. 259-267.

66 Ibidem, 259. Bloembergen, *Politie in Nederlands-Indië*, 18-31, 181-182, 245-246.

Gesneuvelde Atjehse strijders na de inname van Koeto Reh door het KNIL onder leiding van generaal-majoor G.C.E. van Daalen

FOTO NIMH

vol. Waar dit niet het geval was, kwam het vaak tot een guerrilla.

Drie strategieën

Hiertegen ontwikkelde Nederland drie strategieën. Als eerste werd tijdens de Java-oorlog het ‘bentengstelsel’ ontwikkeld: de geleidelijke, gewelddadige bezetting van het gebied van de tegenstander; de tweede strategie – als het die naam mag hebben – was een grootschalige vernietigingscampagne in het vijandelijk gebied, zoals toegepast in de eerste fase van de Atjeh-oorlog; de derde contraguerrilla-strategie, ontwikkeld in de laatste fase van de Atjeh-

oorlog, was die van gericht militair geweld tegen het verzet, gekoppeld aan een rigide militair bestuur in het operatiegebied om de bevolking tot coöperatie te dwingen.

In deze contraguerrilla-strategieën waren in theorie de ‘verzetsstrijders’ het doelwit. Maar omdat zij niet van de bevolking te scheiden waren, was in de praktijk ook de bevolking het ‘strategisch aangrijpingspunt’.

De psychologische component: angst

De analyse van honderd jaar koloniale strategieën leert daarnaast dat deze een belangrijke

psychologische component kenden: geweld werd welbewust gebruikt om de bevolking angst aan te jagen. Angstaanjagend geweld werd als strategisch wapen ingezet van de Java-oorlog tot de Atjeh-oorlog.

Hoe groter de angst bij de bevolking, hoe minder daadwerkelijk geweld nodig was, redeneerden de koloniale strategen. De afschrikwekkende reputatie die het koloniale leger zo in de loop van een eeuw opbouwde of, in koloniale termen, het ontzag dat het inboezemde, was voor het koloniaal gezag een belangrijk wapen. We kunnen dan ook concluderen dat de staat van geweld zoals Nederlands-Indië voor 1914 kan worden getypeerd, samenviel met het regime van angst dat Nederland in de kolonie vestigde.

Militaire ethiek

De afschrikwekkende reputatie van het koloniale leger was een wapen dat ook grote invloed had op de militaire ethiek. Hard optreden tegen de bevolking werd gerechtvaardigd met het argument dat alleen zo de vereiste angst of het benodigde ontzag kon worden ingeboezemd. Toch kan door deze redenering, noch door de hardheid van het optreden, de ethiek van het KNIL als typisch koloniaal worden betiteld. Tijdens de guerrillaoorlogen in Europa van 1793-1815 werd om dezelfde reden even barbaars opgetreden.

Wel typisch koloniaal daarentegen waren de verwijzingen naar wrede inheemse oorlogspraktijken en in het algemeen de 'onbeschaafdheid' van de inheemse tegenstanders als rechtvaardiging voor het harde Nederlandse optreden.

Datzelfde geldt voor de 'onbeschaafdheid' van de eigen inheemse hulptroepen en – maar dat is zeldzamer – het 'beschavingspeil' van de reguliere inheemse militairen ter verdediging van het zeer gewelddadig optreden van het koloniale leger.

Een laatste belangrijke reden waarom we deze militaire ethiek als koloniaal kunnen bestempelen, is de tweedeling in het oorlogsrecht die rond 1900 een feit werd. Het onderscheid

dat werd gemaakt tussen oorlogen tegen beschaafde en onbeschaafde staten speelde de *hardliners* in de kolonie in de kaart. Het sanctioneerde immers dat voor de oorlogvoering in de koloniën aparte, minder-humane normen golden.

Dat tezelfdertijd in Nederland een poging werd gedaan de koloniale militaire ethiek in theorie toch zoveel mogelijk in lijn te brengen met het oorlogsrecht, hing samen met de nieuwe leer van het chirurgisch geweld, maar was vooral bedoeld om Nederlands internationale positie te stutten. Toen echter de militaire praktijk overzee 'noodgedwongen' een andere bleek, accepteerden de Nederlandse militaire en politieke leiders dat in de kolonie een militaire ethiek bestond die hardere praktijken toeliet dan het internationale oorlogsrecht.

Paradox

Dat was ook de paradoxale situatie die na 1914 bleef bestaan, toen het koloniale leger afmarcheerde naar de kazernes van de beschaafde koloniale staat in wording. Hoewel het militaire geweld daarmee naar de achtergrond verdween, bleef het regime steunen op de angst die het leger voordien had gewekt.

Die afschrikwekkende reputatie kan bijvoorbeeld verklaren waarom het relatief kleine koloniale leger, samen met een bescheiden politiekorps, na 1914 een betrekkelijke rust kon handhaven in de archipel. Dat vergde echter wel dat het leger bij een veronderstelde serieuze aantasting van het koloniale gezag, direct zijn afschrikwekkende macht toonde, zoals in 1926-1927 gebeurde. De koloniale regering kon niet zonder het ontzag en de angst die het inboezemde. Toen de Japanners in 1941-1942 een einde maakten aan die vreeswekkende reputatie van het koloniale leger, sloegen zij het koloniale gezag dan ook een van zijn belangrijkste wapens voorgoed uit handen. ■